

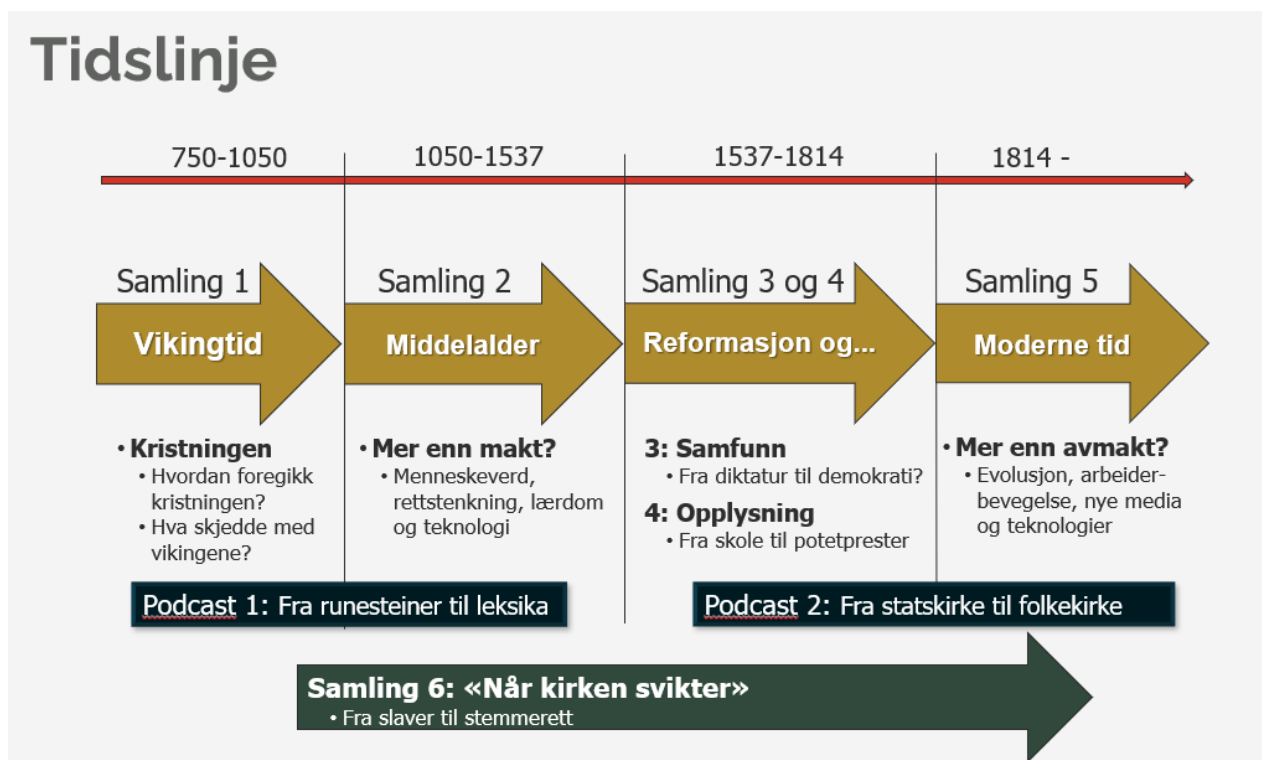

Ansvarlig: Bjørn Are Davidsen, rådgiver i tankesmien Skaperkraft

Utviklet med støtte av trosopplæringsmidler for Den norske kirke

«Kirke i 1000 år - fra middelalder til det moderne»

1. **Kristningen - kontinuitet eller brudd?** Hvordan foregikk kristningen? Hva skjedde med vikingene?
2. **Kirken i middelalderen - mer enn makt?** Menneskeverd, rettstenkning, lærdom og teknologi.
3. **Reformasjon og ... samfunn?** Reformasjonens betydning – fra diktatur til demokrati?
4. **Reformasjon og ... opplysning?** Kirkens rolle som formidler av opplysning, fra skole til potetprester.
5. **I møte med det moderne – mer enn avmakt?** Evolusjon, arbeiderbevegelse, nye media og teknologier.
6. **Hva når kirken svikter?** Fra slaver til stemmerett

Hvordan bruke samtaleopplegget?

Velkommen til gode samtaler om kirken i Norge i tusen år! Hva bør vi lære av fortiden, på godt og vondt? Hva kan vi takke for? Hva var feil og mangler? Hva bør vi ta med oss inn i fremtiden?

Du skal ikke ha vært lenge i utlandet for å vite at du er et annet sted. Også fortiden er et annet land. Tanker og holdninger var andre, enten da dine foreldre var barn - eller for hele tusen år siden.

Hvordan var det å være en viking? Å leve i middelalderen? På 1500-tallet? Hva med opplysningstiden? Da dine oldeforeldre levde? Hva er det å være kristen i dag – og i fremtiden?

Historie kan fortelles på mange måter og du kan gjøre det på din. Denne teksten er ikke noen fasit, men kan gi hjelp til å forberede presentasjoner som du også finner på denne ressursiden, og forslag til svar på spørsmål under samtalen, enten den skjer som del av trosopplæring i Den norske kirke eller i andre sammenhenger. Her er to forslag til hvordan teksten kan brukes:

1. Den som skal holde presentasjonen leser gjennom og har teksten som et bakteppe.
2. Alle leser på forhånd, slik at presentasjonen oppsummerer hovedpunktene man allerede har lest.

Også det vi ser som helt selvfølgelig har en historie, selv idealer og helter vi ser oss i lys av, kanskje uten å tenke oss så mye om. Noe av det du leser her kan sikkert oppleves ukjent og uvant, satt på spissen eller vinklet. Målet er å skape refleksjon over den mangfoldige historien kirken i Norge er en del av. Kanskje kan et møte med historien vise at det er mer å være stolt av enn du tror? Kanskje mer å beklage? Og, enda viktigere: Hjelp til å tenke over hvordan vi møter hverandre i dag.

Ingen kommer til slike spørsmål uten et bakteppe. Noen kan ha et overdrevent positivt syn på kirken og kristne i historien, andre et overdrevent negativt. Uansett håper vi å vekke engasjement ved også å løfte frem kanskje litt overraskende sider – og ta noen steg til siden.

De fleste temakveldene har følgende ressurser – pluss altså en tekst på 15-20 sider.

- **Powerpoint** for å presentere stoffet
- «**Visste du at?**» - Funfacts (eller kanskje ikke alltid like morsomme)
- En **kviss** om hver del. Målet er ikke å lage eksamen, men igjen å stimulere til engasjement.
- Forslag til utnyttelse av **lokalhistorie** og annet som kan gjøre stoffet enda mer aktuelt.
- Tips til **dramatiseringer** av stoffet for å leve seg bedre inn i det (gjelder kun noen av temaene).

Hver del er egnet for samlinger på 1-2 timer, som del av trosopplæringen – også for voksne, enten det er på en temakveld, i bibelstudiegrupper eller en menighetsweekend.

4. Reformasjon og opplysning

Tiden etter reformasjonen er så mangfoldig at vi har valgt å se nærmere på den i to deler. I del 3 var temaet sammenhenger mellom reformasjonen og samfunnsendringer, her handler det om *opplysningstid*.

Tro og – vitenskap?

Har kirken og kristen tro fryktet kunnskap og hindret vitenskapen?

Det er ikke uvanlig å møte noen som mener dette. Noen sier man må velge – enten å være kristen eller følge vitenskapen. La oss derfor ta et steg til siden. Hva har Den norske kirke betydd for utviklingen av vitenskap? Har den spilt en rolle i det hele tatt? Har den i såfall vært mer enn en bremsekloss?

Det er flere grunn er til å se på kirken som en støttespiller for spredningen ikke bare av kunnskap, men også av vitenskap i Norge. Som vi nevnte i første del om reformasjonen var altså Den norske kirke en drivkraft bak folkeskolen, som en del av konfirmasjonsundervisningen. Men hva med *annen* kunnskap enn kristen tro? Hva når det ble mer avansert?

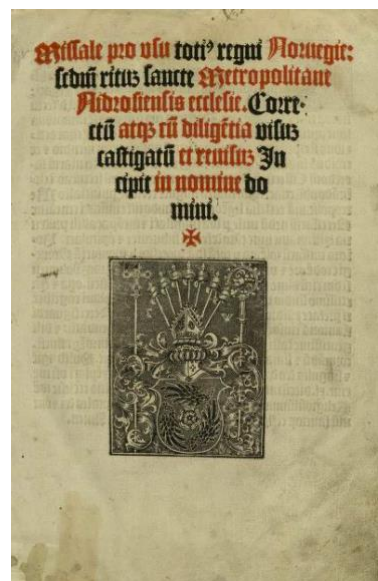
Hva slags forhold hadde kirken til renessansens og opplysningstidens vitenskap og lærdom?

Katolikker og kunnskap

Som vi har vist, var ikke middelalderen kunnskapsfiendtlig.

Universitetene grunnlegges, Norge får katedralskoler og leksika leses – også i norske klostre. Naturfilosofien blomstrer, ikke minst i Oxford og Paris der så mange nordmenn studerer.

I Norge møter vi ingen katolsk kirke i forfall. Norske prester var ikke upopulære. Selvsagt kunne noen kritiseres for å bryte regler og plikter, men ikke for å spre overtro eller magisk tenkning. I stedet ønsket kirken å utbre kunnskap. Dermed begynte man å bestille kirkelige bøker til Norge. De to første kom i 1519, den ene med **tidebønner** (*Breviarum Nidrosiense*), den andre en **messebok** (*Missale Nidrosiense*), altså med tekstene for gudstjenestene, messene, gjennom året. Begge var i bruk frem til 1537.

Missale Nidrosiense regnet som det «ypperste danske trykk» for 1550. Her første side av Nasjonalbibliotekets utgave, D Pal 44.

Videre ønsket man også verdslig kunnskap. Kretsen rundt kirkeledelsen var godt utdannet, ikke minst juridisk. Som så mange av forgjengerne holdt Norges siste erkebiskoper, Erik Valkendorf (1465-1522) og Olav Engelbrektsson (1480-1538), tett kontakt med utenlandske lærdoms miljøer og hadde nye og

antikke tekster i biblioteket. Selv om det var urolige tider, planla Engelbrektsson også mer offisiell utdanning i Norge enn katedralskolenes presteundervisning, «latinskolene». Papirene fra riksrådet i 1533 inneholder også et forslag om skoler ved alle domkirkene.¹ Vi hadde nok likevel ikke fått en folkeskole med det første, men slike skoler ville sendt sterke signaler om verdien av utdanning.

Luther og kunnskap

Det er ikke uvanlig å snakke om en nedgang i norsk skole etter reformasjonen, men noe har nok vært overdrevet. Mye fra middelalderens skoler ble videreført, selv om rammene var endret. Det var flere grunner til det. Kongen tenkte politisk og religiøst.

Et folk som skulle reformeres, trengte gode skoler.

Det sier mye at reformasjonkongen Christian III allerede i 1537 bestemte at biskoper og lensherrer («statsforvaltere») skulle sørge for flere og bedre skoler, med tilstrekkelige lønninger.

Domkirken i Hamar før brannen i 1567. Modell på museet på Domkirkeodden. Fotograf Bjørn Are Davidsen

Også Luther brant for dette. Han overbeviste Christian om fortsatt å bruke av kirkens inntekter til skolen. Kongen tok godt i. Han ga bort eiendom for å støtte skolene, ikke minst fattige elever i Oslo. Deler av domkirkenes inntekter ble øremerket norske studenter i København, for å sikre teologisk kompetanse. Selv om skolene kan ha fått noe lavere inntekter, kunne de fortsette å undervise.

Samtidig kom nye utfordringer. Under syvårskrigen mellom Sverige og Danmark fra 1563 til 1570 ble Trøndelag og mye av Østlandet invadert. Norge har aldri opplevd en verre krig. Den gikk så langt at Oslos innbyggere satte fyr på byen for å hindre svenskene i å erobre Akershus festning. Svenskene på sin side brant by etter by, bl.a. Sarpsborg, Skien og Hamar. Hamar domkirke ble ikke bygget opp igjen. Skolene i Trondheim, Oslo, Hamar og Sarpsborg ble ødelagt, og Bergen rammet av pest.

Norsk skole ble ikke satt så mye tilbake av kongen som innførte reformasjonen i 1537, som av kongen som gikk til krig mot Sverige i 1563. Skadene var enorme. Konger og kirke så heldigvis fortsatt betydningen, politisk og religiøst. Når skolene var på plass igjen, kom stadig nye reformer, som kompetansekrav til lærere, pensum og lærebøker. En utvikling som ikke er slutt med det første.

¹ «Ein skole i hwor domkirke», C.R. Unger og H.J. Huitfeldt: *Diplomatarium Norvegicum*, Tiende samling, anden halvdel, P.T. Mallings forlag, Christiania 1880, side 732. Se også Laugerud, side 35.

«For Norges del består det påfallende ikke i at skolestellet ble dårligere etter reformasjonen, men at kongene faktisk viste engasjement for skolen».²

I 1537 var målet å etablere en luthersk «fortropp» i en katolsk befolkning. Samtidig var dette koblet mot Luthers toregimentslære som skilte mellom det *åndelige* (kirkens ansvar) og det *verdslige* (kongens ansvar). Skolen skulle dekke begge behov. Elevene skulle opplæres i tro (være «forberedt for evangeliet») og liv («sann, kristelig gudsfrykt»), samt til sekulære samfunnsoppgaver.

På denne tiden så mange det som nødvendig å lese latin for å bli dannet. Reformatorerne løste dette ved at skolen drev kristendomsundervisning - på latin. Først på 1600-tallet kom lærebøker på dansk.

Dermed fikk vi mer enn en yrkesskole for prester, lenge før allmennskolen i 1736. Slik Kringebotn Sødal er inne på, har alle offentlige skoleslag i Norge lenge fulgt toregimentslæren. Helt frem til 2008 skulle elevene få både en kristen oppdragelse og bli gode samfunnsborgere.

Når kirken i dag selv har ansvaret for å gi medlemmene en kristen trosopplæring, kan det være at det også bidrar til gode samfunnsborgere.

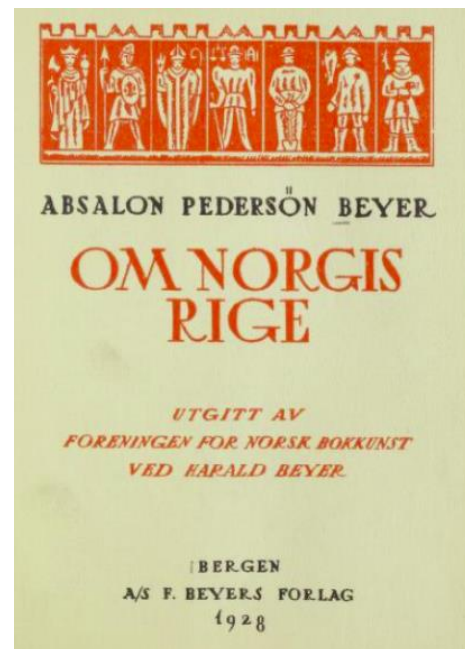
Humanistene kommer

Det var ikke bare skolen som stod for dannelse etter reformasjonen. Vi fikk også ... *humanistene*.

Nei, det er ikke humanetikere på tidsreise til 1500-tallet. Vi kaller dem humanister fordi de arbeidet med «humaniora», altså fag som historie og litteratur. De ledende var biskoper og prester som Absalon Pederson Beyer som også skrev en Norgeshistorie.

Interessene strakte seg fra språk til historie og astronomi.

Dette var en naturlig videreutvikling av middelalderens kunnskapstradisjon, men tilgangen på tekster var blitt større og videre med boktrykkerkunsten.

² Sødal (2019)

HUMANISTENE - (utdypningsstoff for interesserte)

Vi finner humanistene først i datidens største norske by, Bergen. Det var ikke enkelt å finne norske lutheranere på denne tiden, så den første biskopen etter reformasjonen var en tidligere katolsk prest, Gjeble Pederssøn (1490-1551). Selv hans motstandere så ham som «fin, lærd og ærlig». Han gjorde katedralskolen til lærested for en ny generasjon prester. Han støttet skolen og studenter økonomisk og lot dyktige elever bo hos seg. En av disse var Absalon Pederssøn Beyer (1528-1575) som senere foreleste ved skolen og endte som slottsprest på Bergenshus festning.

Og han var den fremste blant **Bergenshumanistene**. De oversatte norrøne skrifter - og skrev nye. Beyers skuespill fulgte et mønster fra katolske pedagoger, spesielt jesuittene. Hans dagbok fra 1552–72 er fortsatt den beste kilden til datidens Bergen. Hans viktigste verk var *Om Norgis rige*, fra 1567.

Han er like begeistret for storhetstiden i middelalderen som kritisk til samtiden - ikke minst til yske handelshuset han mente hadde for stor makt, hanseatene. Selv om samtiden er sørgelig, kan det komme en ny storhet. Beyer var for øvrig gift med Anne Pedersdotter, som ble brent som heks i 1590. En episode vi av flere grunner kommer tilbake til.

En annen viktig stemme var Peder Claussøn Friis, prest i Agder i nesten 50 år. Han skrev en stor geografisk beskrivelse av Norge, og oversatte den nesten glemte Snorre Sturlason til dansk. Kongesagaene ble en kjerne i kampen for egen norsk stat med røtter tilbake til storhetstiden.

Også **Oslohumanistene** del av et europeisk miljø. I motsetning til i Bergen skrev de i hovedsak på latin og på vers. Sentrale stod biskopen i Oslo fra 1580 til 1600, Jens Nielssøn.

Hva skrev så en biskop om på 1500-tallet?

Selvsagt om Bibelen og skapelsen, men hans «eksempel eller prøve på studering og forberedelse av den hellige skrift», handler også om geografi og geologi, dyr og planter, astronomi - og astrologi, som også var en vitenskap på denne tiden. Den store astronomen Tycho Brahe var blant Nielssøns bekjente. Kanskje er likevel det mest interessante hans rørende dikt om egne og venners opplevelser.

Ett av Nielssøns klare ønsker var bøker. I et brev til kongen i 1575 ba han om bokhandel i Oslo, der bøker kunne selges og byttes billig. Dette var starten på større private boksamlinger, selv om de først kom for alvor når andre biskoper fikk i gang boktrykkerier på 1600-tallet.

Prester og biskoper hadde fortsatt kontakt med Europa. Som i middelalderen var mange typiske renessansemennesker. Interessene var brede, i Norge særlig for historie. Med latin som fellesspråk utvekslet de brev og skrifter. Dette internasjonale nettverket er ofte kalt «de lærdes republikk».

Samtidig var flere i til dels tett kontakt med katolske miljøer og noen ble katolikker. Dette gjorde kongen mistenksom og det endte i rettsaker. Selv om bøtene var små, bremsset nok dette utviklingen av en sterk norsk

lærdomsstradisjon med base i Oslo.

Som i middelalderen var det lærde miljøet internasjonalt – og involverte også katolikker. Kontakten var så tett at noen norske humanister faktisk konverterte. Såpass mange at kongen fryktet de kunne ødelegge for reformasjonen. Mange havnet dermed i en stor rettssak i 1612-13. Selv om bøtene stort sett var små, forsinket nok dette en norsk lærdomsstradisjon med internasjonale kontakter utover København.

Hekseprosessene i Norge

Det gjør inntrykk å besøke heksemonumentet utenfor Vardø. Dette minnesteet på Steilneset for over 91 ofre for i Finnmark fører oss inn i en av de mørkeste sidene ved vår historie. Det kan føles godt å koble kirken til skoler og humanister, men det gjør vondt å koble den til heksebrenning.

Og setter ikke dette biskopenes fokus på skole og vitenskap i et annet lys? Viser ikke kampen mot trolldom at kirken tvert imot fortsatt befant seg i en overtroisk middelalder og fryktet kunnskap?

Nei, historien er ikke slik. Også her forteller kildene noe annet enn hva mange kan se for seg. Troen på trolldom og ondsinnet magi kom ikke som lyn fra klar himmel med kristningen. Tvert imot var dette godt etablert så langt tilbake vi vet. Ifølge islandske sagaer, var *seid* – å hjelpe med magiske krefter, spå om fremtiden eller påføre ulykker, forbannelser og uår - helt normalt i norrøne samfunn i jernalderen og vikingtiden. Ofte var det kvinner, volver, som stod for dette, noe som gjorde at de både var høyt respektert - og fryktet. Harald Hårfagre skal ha mislikt seidmenn så mye at han fikk sønnen Eirik Blodøks til å brenne nesten hundre inne på en gård på Hadeland.

På flere måter stod kirken for det motsatte. I antikken og middelalderen avviste den at ondsinnet magi var mulig. Rundt år 1080 refset pave Gregor 7. dansk kongen Harald Hen for den «umenneskelige og barbariske skikk» å henrette prester og gamle kvinner for værsvingninger, stormer og sykdommer. I stedet var det lenge dødsstraff for å ta livet av noen man trodde hadde drevet med trolldom. Ble noen likevel dømt, var grunnen at de måtte være kjettere siden de tydeligvis trodde på dette, noe som normalt endte med bot. Det eneste kjente tilfellet i Norge var i Bergen i 1325. Ragnhild Tregagås ble dømt for kjærlighetsmagi og incest og var «forfallen til den kjetterske overtroens avveier», ifølge biskop Audfinn Sigurdsson. Det var dødsstraff for incest, men han reddet Ragnhild ved å erklære henne utilregnelig, illegge en bot, kreve at hun fastet to ganger i uken, samt reiste i pilgrim utenfor Norgesriket.³

³ Fra NORSK BIOGRAFISK LEKSIKON, UTGITT 1999–2005: https://nbl.snl.no/Ragnhild_Tregag%C3%A5s
Se også en anmeldelse av Torben Svendrup (2019): *Magi og trolldom*, <http://www.historie-online.dk/boger/magi-og-trolldom>

Endringen kom med renessansen. Man så ikke lenger folketroens hekser som en rest fra hedensk tid. Noe hang sammen med en ny interesse for antikkens magiske og nyplatonske tekster. Samtidig gjorde pestbølger, krig og uår at stadig flere trodde det sto ondsinnede krefter bak.

Forbannet ikke den gamle tiggerkona naboen rett før kua hans døde, da han ikke ville gi henne mat? Kunne det stå flere bak? Kunne det være en konspirasjon? I allianse med ... djevelen?

Det nye var ikke troen på djevelen, men på at han kunne alliere seg med mennesker for å gjøre skade. Selverklærte eksperter på hans mange knep dukket opp. Magiske forestillinger og folketro ble satt i en kristen ramme. Teologer hengte seg på.

BOKEN SOM UTLØSTE PROSESSENE (*utdypningsstoff for interesserte*)

Det var den iherdige tyske teologen og undersøkelsesdommeren («inkvisitor») Heinrich Kramer (1430-1505) som i 1484 overtalte paven til å akseptere at skadelig trolldom fantes. Pavens offentlige skriv om dette sa likevel ikke at alle skulle henrettes. Han fulgte i stor grad kirkens tradisjon når han la vekt på at det gjaldt å korrigere, fengsle, refse og (som ytterste mulighet) straffe djeveltilbedere som hadde ødelagt avlinger, drept dyr og barn i mors liv.⁴

Når vi ser hvor ille prosessene skulle bli, overrasker det at Kramer i starten hadde så få støttespillere. Han var tvert imot svært kontroversiell.

Hans syn på heksekunst ble oppfattet som merkelig og ekstrem av de fleste av hans kollegaer som løpende satte seg imot og hindret rettssakene han satte opp. Han holdt for eksempel en stor rettssak i Innsbruck i 1485 med 57 personer på tiltalebenken. Ingen ble henrettet.

Biskopen i Innsbruck ble så irritert over Kramers fascinasjon med heksenes seksuelle adferd at han stengte rettsakene og hevdet at djevelen befant seg i inkvisitøren, ikke i heksene.⁵

Kramer ble kastet ut av Tyrol. Han fikk så lite gjennomslag at han forsøkte å overbevise ved å gi ut en hekselære i 1487, *Malleus Maleficarum* (*Heksehammeren*). Atagelig lå det et sterkt ønske om hevn og oppreisning bak hans beskrivelser av trolldom og hekser. Han bløffet om at boken var godkjent av paven og universitetet i Köln. Den solgte likevel lite i starten, men medvirket til at rettsapparatet begynte å ta slike saker, noe man tidligere hadde vegret seg imot. Ballen var begynt å rulle.

⁴ https://en.wikipedia.org/wiki/Summis_desiderantes_affectibus, besøkt 23.01.2022.

⁵ Gibbons: *The Malleus Maleficarum*.

Stadig flere embetsmenn ønsket å bekjempe hæren av sammensvorne som fikk makt til trolldom ved en pakt med djevelen. Fra slutten av 1400-tallet ble det skapt et klima der domstolene begynte å ta slike saker.

Dermed var det gjort. Omfanget var lite i starten, men vokste raskt, spesielt på 1600-tallet.

Mye hang sammen med konflikter og kriminalitet – som ofte skyldtes fattigdom. Mange som ble anklaget for trolldom var en byrde og dårlig samvittighet for lokalsamfunnet.

Men ikke alle. En av de mest kjente rettsakene var mot en prestekone, Anne Pedersdotter. Slik saken viser handlet prosessene langt mer om staten enn om kirken. Anne var til og med gift med den mest kjente av bergenshumanistene, presten Absalon Pederssøn Beyer.

Staten som pådriver

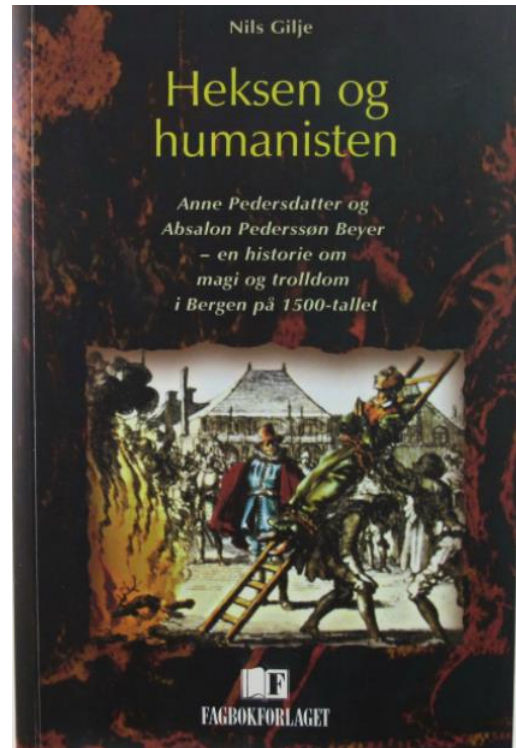
Mye hang sammen med en strengere lovgivning - og at man ikke fulgte loven. Slik historikeren Liv Helene Willumsen forklarer, var de viktigste pådriverne i Danmark-Norge «monarker og staten, gjennom rettsvesenet».

I 1604 fjernet Christian IV «Guds fire søstre» - *Sannhet, Fred, Rettferdighet og Barmhjertighet* - fra Landsloven. Skulle det dømmes likt og strengt, kunne ikke lokale dommere inspireres til nåde.

I trolldomsprosessene kan den franske juristen Jean Bodin ha vært avgjørende. Mange rettsstoler hadde regler mot tortur, men Bodin hevdet i et mye lest verk fra 1580 at dette var nødvendig for å få anklagede for trolldom til å tilstå. Når djevelen samlet en hemmelig hær på jorden, var det ikke rart at han forførte dommere til å tro at anklagede, særlig kvinner, var sinnsforstyrrede hypokondere som fortjente medlidenhet, ikke straff. Nei, her trengtes kraftigere lut. Man måtte forlate lover og gammel rettspraksis som krevde fysiske bevis, uhildete vitner og tilståelser uten tortur.

Christian IV kom med en klar fordring i 1617. All magi var suspekt, selv vennligsinnet. Brukte noen «hvit magi», skulle de utvises. Drev man med ond sinnet, svart magi, skulle man brennes.

Rykter og frykt

Også i Danmark-Norge valgte man å se bort fra gamle prinsipper, særlig i utkantstrøk. Også i andre deler av Europa skjedde de fleste prosessene langt fra sentrale kirkemyndigheter. Praktisk talt ingen hekser ble brent i Roma. De fleste norske saker var i nord. Rune Blix Hagen ved universitetet i Tromsø fremhever «at hekseprosessene var et marginalt fenomen». De færres europeere fikk oppleve

å se en heks bli brent, hengt eller halshugd, men det er likevel enkelte områder som skiller seg tydelig ut. Og det er grenseområdene. Den ytre faren synes å forsterke opptattheten av den indre faren, og i slike strøk ble heksejakten ofte så intens at den angikk hele befolkningen. Det er typisk at området Lorraine/Lothringen, som Frankrike og Tyskland har kranglet om i uminnelige tider, utmerker seg som den desidert verste plassen i Europa.⁶

Rundt tre hundre ble henrettet i Norge, i Finnmark ofte ved *kjedeprosesser*, der en anklaget navnga andre som så igjen kom med nye navn, før de ble henrettet sammen. At prosessene var så mange og brutale i Finnmark, kan slik historikeren Ellen Alm forklarer, også skyldes at når det kom nye lensherrer til området, hadde de behov for å markere seg.

Kongenes mål var å passe kysttrafikken, ivareta kontakten med Russland og Finland og vise at området var norsk. Lensherrenes mål var nok også å komme nærmere København. Selv om de lykkes dårligere med det enn å drive gjennom hekseprosesser, ble det «meritterende for videre karriere. Dette ser vi ved at prosessene oppsto på privat initiativ fra de mest geskjeftige».⁷ Da John Cunningham (kalt *Hans Kønning* fordi han var som en lokal konge) ble lensherre i 1619, fikk vi en kjedeprosess fra 1620-1621. Med Jørgen Friis i 1651 kom en ny kjedeprosess, fra 1652-1653, og året etter enda en. Da Christopher Orning tok over i 1661 fikk vi den siste og verste i 1662-1663, mot 31 kvinner.

Slik Trond Gabrielsen oppsummerte dette var hovedårsaken til at det ble så grusomt i Finnmark

et sterkt sammenvevd nettverk av til dels korrupte maktpersoner med en felles ortodoks kristentro manipulerte et hyppig krisehjemstøtt utkantstrøk bestående av fattige, troende mennesker som led under svakt oppsyn av biskop og lagmann.⁸

Lensherrene sikret muligens karrieren, prisen var ødelagte liv og lokalsamfunn.

Juristen som stoppet prosessene

⁶ Klassekampen 26. juni, 2003

⁷ Synnøve Ressem: [Forbereder ny heksejakt](#), *Universitetsavisa*, 29.8.05,

⁸ Gabrielsen, 2010, side 17. På denne tiden hadde biskopen i Trondhjem (Nidaros) ansvaret helt nord til Vardø.

Selv om nidarosbiskoper ikke imponerte på reiser nordover, holdt etter hvert heldigvis én lagmann sterkere oppsyn. Den modige og myndige juristen Mandrup Pedersen Schønnebøl (1603-1682) sto opp mot lokale myndigheter. Han viste til prinsipper fra middelalderens landslov og lovverket utstedt i København i 1547.⁹ Under lagtingssamlingen i Vardø i 1647 slo han fast at dommen over Maren Jacobsdatter var urettmessig og ikke skulle skade hennes navn eller rykte. Han begrunnet det med at man ikke kunne starte rettsprosesser med vitner som allerede var dømt for trolddom. Videre skulle anklagede ikke utsettes for tortur når de var dømt til døden, slik at det som kom frem av tortur ikke kunne brukes mot andre anklagede. Dom kunne utelukkende felles ved uhildete vitner.

Dermed ble sorenskriveren i Finnmark ilagt bot for urettmessig dom, siden han burde visst bedre.

Vi ser altså at det på mange måter var jurister som stanset troldomsprosessene i Norge, på bakgrunn av eldre lover og ikke nye tanker fra opplysningstiden. Schønnebøl fortsatte å frikjenne mistenkte trollfolk når han var i Finnmark. Han avviste også vannprøven, som i likhet med andre «gudsdommer» nevnt i del 2 av dette samtaleopplegget hadde vært forbudt av paven siden 1215 og heller ikke hadde støtte i den norske landsloven.

Kort sagt er det ikke vanskelig å oppfatte troldomsprosessene i Norge som justismord også ut fra datidens normer.

Dessverre var ikke Schønnebøl oftere i Finnmark enn hvert tredje år og han kom noen ganger for sent inn i prosessen. Likevel ville enda flere vært henrettet uten hans innsats. Da han stanset den siste og verste kjedeprosessen i Vardø i 1663 der også seks småjenter og et barn på ett år var anklaget, sørget han også for at Norge var ett av landene der man aldri henrettet små barn for trolddom.

Noe hang også sammen med en ny sentralisering av domstolene. Dermed unngikk man at sakene kun ble ført i lokalområder med sterke følelser og prestisje på spill. Høyesterett kom i København i 1661, og den norske overhoffretten i 1666. I 1687 ble det bestemt at dødsdommer i trolddomssaker skulle ankes for lagtinget. Takket være Schønnebøl var da troldomsprosessene i Norge nesten over. Den siste henrettelsen skjedde i 1695.

⁹ Og bekreftet i Kolding i 1558, *Uddrag af 'Den københavnske reces' om trolddomssager, 6. december 1547*, <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/uddrag-af-den-koebenhavnske-reces-om-trolddomssager-6-december-1547/>

PRESTEKONEN SOM BLE HEKS - (utdypningsstoff for interesserte)

Anne Pedersdotter var ingen hvem som helst. Bakgrunnen var solid. Broren ble lagmann i Trondheim, selv giftet hun seg med en teolog, bergenshumanisten Absalon Pederssøn Beyer. De fikk 8 barn, men ektemannen døde allerede i 1575. I hans siste leveår kom den første anklagen for trolldom.

Kanskje handlet mye i starten om nettopp Absalon. Det ble sagt at hun hadde drept hans onkel, selveste biskopen, for at han skulle bli biskop. Vi er midt i en maktkamp mellom prestene og øvrige myndigheter, ikke minst borgermesteren. Heldigvis klarte Absalon å få henne frikjent, takket være gode kontakter i København.

De samme kontaktene gjorde at hun etter mannens død slapp skatt og kunne bo hvor hun ville i riket. Men anklagene hadde gått hardt inn på henne. Hun ble bitter og innesluttet. Mange mislikte henne. Da det kom nye rykter om trolldom, kom hun i krangel med naboene. Hun sparte ikke på forbannelser og kjeft.

I 1590 førte dette til nye anklager og retts sak. Etter Jean Bodins bok fra 1580 var domstolen langt mindre velvillig. Mange vitner smurte tykt på. Anne drev med trolldom. Hun hadde fløyet gjennom luften på ryggen av sin tjenestejente – ifølge jenta selv. Hun hadde vært på heksestevner tre julenetter på rad. Borgerstanden ble ikke mer velvillig når vitner fortalte at Anne ville ødelegge Bergen med naturkatastrofer og brann. Hun hadde drept flere, ikke minst et lite barn, ved å kaste sykdom på dem. Hun hadde til og med tatt livet av et pæretre.

Mange protesterte. Anne Pedersdotter fikk støtte fra flere av byens prester. To av dem gikk sammen med henne og sang salmer da hun ble ført til Nordnes for å brennes. Dommen var undertegnet av 37 fra «byens verdslige elite med lagmann, borgermester og byrådsmedlemmer i spissen».¹⁰

Ikke uventet førte dommen til spenninger mellom borgere og presteskap i Bergen. Den ene av prestene som fulgte Anne på veien ble svært upoulær. Folk nektet å motta nattverd fra ham, siden han hadde rørt ved asken hennes, antagelig fordi de fryktet at hennes skadelige trolldomskrefter hadde smittet over på ham.¹¹

I dag står det en minnestein om Anne Pedersdotter på Nordnes. Denne «Heksesteinen» er også et nasjonalmonument over ofrene for hekseprosessene i Norge.

Hekseprosessene og reformasjonen

Vi kan ikke underslå at trolldomsprosessene i Norge er knyttet til reformasjonen. Én forklaring er at man uten kirkens system for avlat, bot og tilgivelse la stadig mer vekt på harde straffer fra staten.

Kirken var langt fra den mest aktive, men kan ikke frikjennes. Flere enn konger og lensherrer, ny frykt og nye forestillinger spilte en rolle. Også Luther ivret sterkt for å brenne hekser. Det er vanskelig å finne norske prester som prinsipielt avviste at noen kunne utføre ondsinnet trolldom. Noen hadde også en

¹⁰ https://no.wikipedia.org/wiki/Anne_Pedersdotter

¹¹ Magerøy (2020), side 86.

rolle ved å appellere til de tiltaltes samvittighet eller true med Guds straff for å få dem til å tilstå. Men det er viktig å forstå sammenhengen. Prosessene ble ført for verdslige domstoler. Og det var færre saker enn det har vært vanlig å tro, selv om antallet ikke betyr noe for ansvaret.¹²

Hvorfor ikke flere prosesser?

Det bør være unødvendig å si at hver eneste som ble henrettet var en tragedie. Nettopp derfor er det så viktig å forstå omfanget av hva som skjedde, og hvordan dette kan unngås. I populærvitenskap er det ikke uvanlig å høre om millioner av drepte. Et norsk Leksikon hevdet på 1970-tallet mellom 9 og 30 millioner. Det hjelper selvsagt ikke ofrene at vi i realiteten er vi på promiller av dette. En del data er borte, men dagens forskere tror ikke antallet overstiger 50 000.¹³

Beregninger viser at i Norge kan et par tusen ha blitt anklaget for trolldom, selv om det ikke er dokumentert mer enn 870. Av disse fikk rundt 300 dødsstraff. Flere ble anklaget på Vestlandet enn på Østlandet, aller flest i Finnmark. 75% av de tiltalte var kvinner.

For historikere er omfanget overraskende lavt. Ifølge Blix Hagen er det dermed en forskeroppgave «å forklare hvorfor prosessene ikke grep mer om seg. En vedvarende skepsis også under den verste fasen kan være en viktig årsak til at omfanget ikke ble større».¹⁴

Det hadde vært kristne i 1400 år før heksehysteriet grep om seg. Prosessene begynte ikke fordi de ble flere eller kirken oppdaget noen vers i Det gamle testamentet om at hekser ikke skulle få leve. De tok ikke slutt fordi det var færre kristne. Å gi kirken skylden blir fort et hinder for å forstå hva som skjedde – og for å unngå gjentakelser.

Ved siden av ny rettspraksis handlet mye om endrede samfunnsforhold og at renessansen hentet frem igjen så mye av antikkens magiske tenkesett. Det var også flere grunner til at prosessene tok slutt. Mye kom av at man vendte tilbake til gamle rettsnormer, men mange ble også påvirket når de tyske lutheranerne Anton Praetorius (1560-1613) og Johan Matthäus Meyfart (1590-1642) kritiserte tortur og prosesser. Det var viktig ikke å gi andre krefter skylden for ulykker og sykdom. I stedet måtte vi ransake oss selv og be om tilgivelse for feil og mangler. Slik Torben Bramming forklarer i *Heksene og den perfekte*

¹² Melbø-Jørgensen (2017, side 40) viser at det er flere grunner til at verken stat eller kirke bør gi en offisiell beklagelse. I stedet bør man se minnestedet på Steineset som en symbolsk oppreisning: «Hverken overgriper eller offer er til stede. Talspersonene er spesielt interesserte eller historikere – ikke pårørende. Beklagelsen vil ikke være oppriktig da ingen i dag føler skyld ovenfor handlinger og overbevisninger i det europeiske samfunnet for over 400 år siden. Dermed vil en offentlig beklagelse for trolldomsprosessene kunne oppfattes som et spill for galleriet og føre til spørsmål om politisk vinning som motiverende faktor. Løsningen kan være å anerkjenne statens rolle i utviklingen av norsk kultur og dens økonomiske støtte til Nasjonale Turistveger og da Steilneset minnested. Minnestedet kan da anses som en symbolsk oppreisning og en anerkjennelse av fortiden».

¹³ Laugerud (1995), s. 162.

hoffmann, betydde det atskillig at slike «alvorlige gammeldags kristne» protesterte mot overgrep og samtidens magisk-religiøse strømmer.

Fra lys til mørke?

Hekseprosessene reiser også et annet spørsmål. Er det så sikkert at renessanse og reformasjon først og fremst var et fremskritt? Kanskje var det på mange områder et *negativt* brudd med middelalderen?

I kjølvannet av reformasjonen ble kirkens eiendommer inndratt. Velferdsordninger ble satt til side. Hospitaler stengt. Stadig flere fattige ble tiggere. Det kunne bli moralpanikk når kongen forstod at det nå var han og ikke kirken som var ansvarlig for alles adferd. Tok han ikke kontroll, ville Gud sende ulykker. Et fromt og fredelig folk var en vinn-vinn-situasjon. Christian IV som styrte lenger enn noen, fra 1588 til 1648, gjorde det til sitt valgspråk. *Regna firmat pietas*: Fromhet styrker rikene.

Det er vanskelig å vite hva kirken i Norge og Danmark tenkte, siden den var underlagt konger som ikke var nådige med protester og innvendinger. At det er vanskelig å finne teologiske motstemmer, betyr ikke at alt ble godtatt uten videre. Samtidig er det umulig å unnskyldde eller frikjenne prester og biskoper uten sterke og klare kilder til at de var uenige med kongen.

Naturlige forklaringer på 1600-tallet

Vi ser av og til i leserbrev og lærebøker at kirken bremsset vitenskapen, ikke minst ved å se jordskjelv som Guds straff. Dermed var det flott at opplysningstiden brøt med kirken og gudstro og i stedet begynte med naturlige forklaringer. Mye som sies om dette, bygger imidlertid på myter. Naturlige forklaringer har vært vanlige siden antikken, også i bøkene som ble lest i Norge i middelalderen.

Og i dette stod kirken sentralt, både før og etter reformasjonen. Dermed var det helt naturlig at presten ved Akershus slottskirke, Mickel Pedersøn Escholt, i 1657 ga ut det første verket om norsk geologi, *Geologica Norvegica*. Her forklarer han jordskjelv og vulkaner helt naturlig. I den sentrale delen av jorden skapte en kraftig ild varme vinder som presset frem jordskjelv. Som naturfilosofer flest på denne tiden er han inspirert av middelalderens videreføring av Aristoteles som mente jordskjelv skyldtes en «utvikling av vinder (Pneuma) nede i jorden».¹⁵

Når lærebøker forteller at man før 1800-tallet så jordskjelv som Guds straff, kan grunnen være at prester brukte større katastrofer taktisk, for å mane til alvor i prekener som kunne bli tørre og tamme. For noen kan det nok også skyldes lite kjennskap til naturvitenskap, men slottspresten har to tanker i hodet:

¹⁴ Hagen (2003), s. 161

¹⁵ Ruud, Roos og Hurum (2017).

Jordkjelv hadde *både* naturlige forklaringer og var samtidig *advarsler* eller dommer fra Gud. Siden Gud jo kunne stanse jordskjelv, men likevel ikke gjorde det der og da, måtte det ha en grunn.

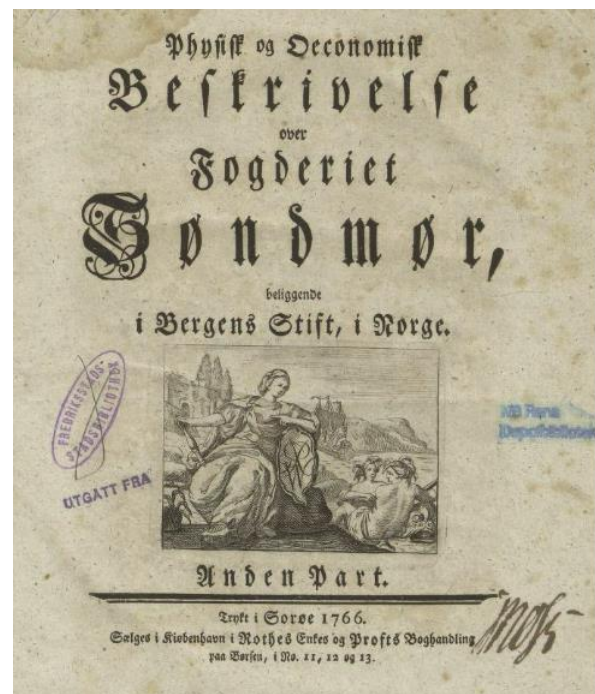
Opplysningstiden kommer

Det er ikke vanskelig å lage en fortelling om opplysningstiden som en periode med klare fronter og agendaer. Tro mot vitenskap, kirken mot fornuft og frihet. I realiteten var perioden så mangfoldig at begrepet utfordres. I dag er det mer vanlig at historikere snakker om *konkurrerende* opplysninger. Både bergenske biskoper og franske filosofer hyllet fornuft og empiriske studier.¹⁶ I land som Frankrike er beinharde oppgjør med autoriteter sentralt, også kirkelige. Det endte i terror og Napoleon. I andre land – som Norge – driver i stor grad nettopp kirkelige autoriteter utviklingen.

Mye hang sammen med pietismen. Denne vekkesretningen la stor vekt på personlig tro og ble i Danmark-Norge sterkt støttet av kongen. På mange måter gjorde denne vekkesen at både konfirmasjon (i 1736) og folkeskolen (i 1739) ble obligatoriske.

En av drivkreftene for opplysningstiden i Norge var Erik Pontoppidan (1698-1764), fra 1745 biskop i Bergen. Som hjelp til konfirmasjonsundervisningen laget han læreboken *Sandhed til Gudfrygtighed* – ofte bare kalt *Pontoppidans forklaring*. Den ble den mest brukte læreboken i folkeskolen i nesten 150 år.

Også pietistisk tenkning tilhørte opplysningstiden. Likebel kan man få inntrykk av at sistnevnte var et oppgjør med kristen tro, tankens kamp mot troen. I realiteten var dette ikke sort hvitt. «Pietisme» og «opplysning» var mangfoldige bevegelser med flytende grenser, og begge handlet om personlig tilegnet kunnskap. Dermed er det blitt mer vanlig blant historikere å snakke nøytralt om *1700-tallet* enn om «opplysningstiden».

Pontoppidan hadde også en bred vitenskapelig produksjon som en fysisk og økonomisk beskrivelse av Sunnmøre.

¹⁶ Jakobsen (2015), s. 13. Se også s. 281–282 og 314

Gud og naturlige forklaringer - (utdypningsstoff for interesserte)

Populærvitenskap og læremidler kan gi inntrykk av at i opplysningstiden byttes troen på Gud ut med *naturlige* forklaringer: Et «religiøst» natursyn erstattes av et «vitenskapelig». Bak anes en tanke om at når man kaster ut Gud, forstår man at naturen er styrt av lover og kan endelig for alvor begynne med vitenskap og teknologi.

I realiteten var ikke troen på naturlover ny. Den hang tvert imot sammen med troen på en *lovgiver bak naturen*. I antikken og middelalderen hemmet ikke troen på naturlover troen på Gud. Tvert imot fremmet troen på Gud også troen på naturlover. Ja, Gud kunne gjøre mirakler, men virket vanligvis gjennom lovene i skaperverket.

Dermed støttet man naturlige forklaringer lenge før opplysningstiden, selv om man kunne ta feil om hva de var. Men noe endret seg. Inspirert av middelalderens imponerende teknologi, ikke minst mekaniske urverk, begynte man å se også på naturen som et ur. Som tikket og gikk forutsigbart, om man forstod mekanismen.

Og man begynte å se kun på *målbare* årsaker.

Forklaringer i lys av f.eks. naturlige *formål* gikk av moten, selv om noen brukte dem langt ut på 1800-tallet. Resultatet var mer pragmatiske - og kyniske holdninger. I stedet for å forbedre oss ved å søke Gud, søkte vi å berike oss ved å utnytte naturen. Stadig flere tenkte at den skulle erobres - på linje med land og kolonier.

Da snøballen først var begynt å rulle, gikk den raskere og raskere.

Samtidig var ingeniører og håndverkere fortsatt de viktigste oppfinnerne. Teknologiutviklingen bygget lite på naturvitenskap før 1800-tallet. Lenge var det til og med motsatt: Nye teknologier muliggjorde bedre vitenskap. Boktrykkerkunsten muliggjorde større og mer presis deling av kunnskap. Teleskoper og mikroskoper avslørte ukjente sider ved naturen. Stadig bedre verktøy ga stadig bedre vitenskap.

Utviklingen skjøt fart av nye og større markeder for våpen, industri og transport. Dampkraft gjorde industri mulig også andre steder enn ved fosser.

Alt dette førte til grunnleggende endringer.

Dess bedre vitenskap og teknologi, jo mer påvirket de oss. I stedet for å være ydmyke, ble vi stolte over alt vi fikk til, over *det moderne*, fremskrittet, drømmen om herredømme over naturkreftene. Hva skulle vi med tradisjoner når vi hadde flere bøker, bedre våpen og verktøy enn besteforeldrene? Hva skal vi med Gud, når vi har bedøvelse og elektrisk strøm? Hva skal vi med Jesus, når vi har YouTube?

I begeistringen er det lett å overse to spørsmål: Hva gjør dette med oss som mennesker - og med naturen?

Norsk opplysning

De første vitenskapelige foreninger finner vi hos stormaktene, ikke minst i England på 1600-tallet. I København kom det første i 1742. Også i Norge kjempet ildsjeler for dette, særlig én. Han ville stifte et selskap i Trondheim, med støtte av «velgjørere og venner». Som det står i et brev i 1758 skulle det handle om alt fra historie og naturhistorie til språk og økonomi. Mottakerne hadde plikt til å fremme alles beste. Folk flest trengte å lære vitenskap.

Brevskriveren var ingen ateistisk revolusjonær. Avsenderen er Johan Ernst Gunnerus (1718–1773) - i året han ble biskop. Målgruppen var prester. Han ba dem sende tekster og vise sin kunnskap. Skulle de nå folket, måtte de ikke skrive på latin. Alt ville bli lest og de beste artiklene trykket.

Det er rett og slett et «hyrdebrev» Gunnerus sender ut – et opplysende og formanende brev til hans prester. Det ble også formidlet til Tyskland og Danmark. Gunnerus motiverte prestene med at dette hjalp til å se Guds hånd - «Øjemerke» - i naturen, ikke minst det han kalte de naturlige tings formål.

I stedet for at kirken i Norge avviste naturvitenskap og fryktet ny kunnskap, påla Gunnerus prestene å studere naturen og finne ny kunnskap. Da *Det Trondhjemske selskab* ble opprettet i 1760, tok det bare ett år før det kunne utgi en serie med *Det Trondhjemske selskabs skrifter*.¹⁷ Biskopen selv ga forøvrig ut 40 fullverdige vitenskapelige bidrag, fra biologi- og mineralstudier til økonomi.

Gunnerus var ikke først ute med å kreve vitenskapelig kunnskap av prester. Erik Pontoppidan var ikke bare opptatt av bedre konfirmanter. Han tok et oppgjør med alle lunkne kristne i romanen *Menoza* om «en asiatisk Prins, som drog Verden omkring og søgte Kristne, men fandt lidet af det, han søgte».

Pontoppidan hvilte ikke på laurbærene. Han forventet at teologistudentene lærte seg «fysiske Videnskaber». Som biskop i Bergen fra 1747 brukte han mye tid på dette. I 1750 opprettet han en lærerskole som underviste i moralfilosofi, fysikk, matematikk, litteraturhistorie og språk, ved siden av kristendom. To år senere kom første bind av et banebrytende verk i og om Norge.¹⁸ Ikke minst fordi det ga en detaljert oversikt over naturressurser og deres nytte for næringslivet. Dermed var det altså en biskop som ble Norges første på en rekke områder, fra geolog og ornitolog via innsamling av sagn til nasjonaløkonom. Men han var verken den første eller siste som skrev om sjøormen.

I årene 1753 og 1754 gikk Pontoppidan nøye gjennom offentlige regnskaper og fant store underslag, spesielt ved *Manufakturhuset* og *De sjøfarendes fattighus*. Det var vanskeligere å få pengene tilbake.

¹⁷ Berge (2017), s. 86–87.

¹⁸ Tittelen tar med alt: *Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie, forestillende dette Kongeriges Luft, Grund, Fielde, Vande, Væxter, Metaller, Mineralier, Steen-Arter, Dyr, Fugle, Fiske og omsider Indbyggernes Naturel, samt Sædvaner og Levemaade* - https://no.wikipedia.org/wiki/Fors%C3%B8k_til_Norges_naturlige_historie

Det er ikke enkelt å finne noen som har betydd mer for utviklingen av vitenskap og næringsliv i Norge enn Gunnerus og Pontoppidan, eller som har fremmet kristne idealer sterkere.

Prester og poteter

Prester og biskoper i Norge var utvilsomt en del av opplysningstiden. Med stor praktisk betydning. Det naturlige spørsmålet er *hvor* stor? Skal vi svare på det, kommer vi ikke unna *potetprestene*.

Har du hørt om dem? Hva forbinder du med dem? Noe negativt? Mer opptatt av jordbruk enn Jesus? Noe positivt, prester med syn både for åndelige og verdslige behov?

Kanskje er det potetprestene som har reddet flest liv i Norge, før moderne medisin. Hvor mange er vanskelig å si nøyaktig, men de bidro til at titusener unngikk sultedøden, om ikke flere.

I starten tilhørte kirker ofte stormannsgårder. Presten var en del av husholdningen, mange opprinnelig treller. På 1100-tallet økte statusen. Bokkunnskap ble mer verdsatt. I et ættesamfunn tilhørte gården slekten, men ved tiende, arv og oppkjøp samlet kirken så mye eiendom at prester på 1300-tallet kunne leve av gårdsdrift. Mot slutten av middelalderen var kirken landets største jordeier.

Samtidig var ikke prestene selveiende. Siden de formelt sett leide jorden, hadde de samme rettsstatus som *leilendinger*. Nettopp fordi den ikke var deres egen eiendom, var det strenge krav om å ta vare på gården. De var ansvarlige overfor «presten som kommer etter».¹⁹ Det ble dermed en viktig oppgave for biskopene å kontrollere hvor godt gårdene faktisk ble drevet.

Da reformasjonen kom, eide kirken 45 % av jorden. Kongen tok over mye, men ikke prestegårdene.

Reddet titusener

Man kan forstå at prester var opptatt av jordbruk. De ble ikke mindre opptatt i dårlige år. På 1700-tallet slet de fleste. Da storkrigen mot Sverige var over i 1721 lå mange gårder brakk. Store deler av landet led under fattigdom. Folkeskolen ble innført for å lære om kristen tro og fremme allmenn opplysning. Likevel var det ikke enkelt å spre ny kunnskap. Tradisjonene var mange og bønder ofte konservative. Kunne teologer fra byen mer enn sin Bibel? Folk ble syke av å spise potetplanten som korn, altså det over jorden. Kunne det under jorden være bedre?

Nødsperioder kom - og kom. De ble ikke bedre av høy toll på korn og etter hvert et forbud mot å kjøpe andre steder enn i Danmark.

¹⁹ *Præsterne skulle boe i deris Sogne*, <https://ovf.no/Prestebolig/Præsterne-skulle-boe-i-deris-Sogne>

Det endte som det måtte. Uten stor konkurranse var det fritt frem for spekulanter. Prisene ble høye. Kvalitet var ikke nøye. Monopolkornet var iblant så rått og utblandet at det verken kunne spises eller sås. I 1741-42 døde over 30 000 flere enn det ble født, katastrofalt i et land med 700 000 innbyggere.

Men hvordan hjelpe? Noen kjempet for å endre toll og lover, men høsten kunne slå feil i flere land – og tilgangen ble ikke bedre av kriger.

Kunne poteten være en løsning? Ryktet spredde seg blant lærde.

Det er ikke enkelt å nøste opp i når poteten om til Norge. Det finnes belegg for at den ble dyrket i Vinger i Solør i 1740-årene med settepoteter fra svenske handelsmenn. Presten Jens Boye var blant de første som brakte potetknoller til Norge, i et silketørkle på vei fra Danmark i 1747. Ti år senere dyrket tolleren og senere byfogden i Arendal poteter på Sørlandet.²⁰

Også sjømenn, handelsfolk og andre tok med poteter, men prestene var bedre til å spre kunnskap. Jobben var ikke enkel. Mange bønder var konservative, det kjente var det tryggeste. Hvorfor høre mer på teoretiske teologer, enn praktiske naboer? Hvis poteten var så næringsrik, hvorfor ble man syk av å spise det som vokste over jorden? Var virkelig det under jorden bedre?

Prester ønsket i Jesu ånd å hjelpe, men hvordan spre kunnskap og motivere de skeptiske? Ingen av delene er lett i et vidstrakt land, selv ikke med moderne media.

Mange midler ble tatt i bruk. Det kongelige landbruksselskapet i København var i 1772 begynt å gi premier for å dyrke poteter i Norge. Dette var ikke nok. Man trengte infrastruktur og gode budbringere. Løsningen lå i dagen: Det var kirker i alle bygder.

Som i middelalderen sto teologene for opplysning og vitenskap. Prestegårder sponset settepoteter, gratis. Man opplyste i prekener og på kirkebakken. Man plantet på prestegårdene. Ikke tilfeldig, men så synlig som mulig. Noen steder langs siste del av kirkeveien, for å vise alle hvor flott det så ut.

Hvor mange som ble reddet av poteten er umulig å vite. Titusener? Over hundretusen?

Det er imidlertid ikke vanskelig å vite at prestene hadde svært mye av æren. Dess mer poteter, jo mer oppdaget man hvor viktig den var som mat - kokt eller i flatbrød og lefse. Den ble retten med flest navn i Norge: potetball, komle, klubb, kompe og raspeball, for å nevne noen.

Poteten reddet ikke bare mange fra sult, den revolusjonerte hverdagen. Kanskje du skal takke en prest neste gang du spiser potet?

²⁰ Gaute Christian Molaug: *Tromøypoteten – Norges første potet*, <https://avtrykk.no/tromøypoteten-norges-forste-potet>

Potetprestene – mat og medisin (utdypningsstoff for interesserte)

Allerede i 1763 kom en omfattende lærebok, *Underretning for bønder i Norge om den meget nyttige Jord-Frugt Potatos at plante og bruge*. Den kom i flere utgaver, den siste etter nødsårene tidlig på 1770-tallet.

Forfatteren var sogneprest Peder Harboe Hertzberg (1728-1802) i Finnås i Sunnhordaland. Han stod i en solid opplysningstradisjon - ikke minst i egen familie. Faren Niels Jensen Hertzberg (1693–1764) var sogneprest samme sted og viste «merkelige prøver paa en velgrundet lærdom». Ikke minst hadde han også studert medisin og hjalp til som lege, siden det var langt Bergen. Uten å ta seg betalt, til tross for stor gjeld etter å ha tapt formuen i en brann. Peder betalte gjelden på 12 år, da han tok over som sogneprest etter faren.

Likevel tok det tid å endre jordbruket. Med krig, blokade og feilslåtte avlinger fulgte nye hungersår under Napoleonskrigene, spesielt i 1808–1809 og 1812–1813. Det lave næringsinnholdet i kornbasert mat gjorde folk også mer utsatte for sykdommer.

Potetprestene var ikke alene. Det betydde også mye at Stortinget i 1816 åpnet for mer brennevin. Siden poteten også der kunne erstatte korn, tok mange den ivrig i bruk. Men den var enda viktigere som mat, kokt eller i flatbrød og lefse, som komle eller raspeball. Vekselbruk med potet og korn fikk jordene til å holde seg langt bedre.

Utviklingen var klar. På starten av 1800-tallet dyrket man en tredjedel så mye poteter som korn, 28 000 mot 90 000 tonn. En generasjon senere, i 1835, var kornavlingen økt til 166 000 tonn, mot 261 000 tonn poteter. De neste tiårene ble det årlig dyrket dobbelt så mye poteter som korn. Selv om man fortsatte å spise grøt, ble kostholdet stadig mer basert på poteten.

Når vi hører at folk i gamle dager levde av sild og poteter, ser vi kanskje for oss en tradisjon tilbake til steinalderen. Men dette var revolusjonerende. Det tilhører moderne tid. Det er en del av prestenes opplysning som reddet oss fra nye katastrofer.

Kirken og prestenes rolle var stor også på andre avgjørende områder. Kragerøs ildsjel av en sogneprest Jakob Matssøn Lund var svært tidlig ute med forløperen til vaksiner, *innokulasjon*, i 1755.²¹ På bygdene fikk i stor grad prestene eller *prestefruen* ansvar for å vaksinere mot kopper tidlig på 1800-tallet, en sykdom med 20-30 % dødelighet der 60 millioner døde i Europa.²² I Norge fikk du ikke konfirmere eller gifte deg uten vaksineattest («kuekoppe-innpodnings-attesten»)²³ Siden konfirmasjonen var nær obligatorisk, ble nesten alle vaksinert.

²¹ <https://sannidalkirke.no/kirken/> Se også *Dr. Mats Jenssøn Medelfar's AGNATISKE DESCENDERER AE NAVN: Wibe og Lund, SAMLET OG UDGIVET NÆRMEST FOR FAMILIEN VED WILHELM LASSEN*, side 377, Christiania 1901, <https://slaegtsbibliotek.dk/920218.pdf>

²² Første vellykkede vaksineforsøk i Norge var i 1801. I 1802 ble rundt 7000 vaksinert i Danmakk-Norge, året etter det dobbelte. «Legene sto da for kun omlag halvparten av vaksinasjonene. Resten ble foretatt av godseiere, prester, skolelærere, landmålere og andre offentlige tjenestemenn», Dalhaug (2004).

²³ Mossing, Reikerås og Fossåskaret: *Oldeforeldrene våre måtte vise «vaksinepass» for å gifte seg*, Aftenposten 5.12. 2021, <https://www.nrk.no/vestland/oldeforeldrene-vare-matte-vise-vaksinepass-for-a-gifte-seg-1.15748839>

Et nytt Norge vokser frem

Selv om staten etter 1814 tok staten stadig mer ansvar, fortsatte kirken arbeide for opplysning. Man var så opptatt av dette, at det kom inn i Grunnloven. Prestegårdgodset skulle brukes for kirkelige formål - og utdanning. I 1821 kom en lov om at deler av godset skulle selges og inntektene plasseres i *Opplysningsvesenets fond*. To hundre år senere går avkastningen fortsatt «til geistlighetens beste og til opplysningens fremme» (Grunnloven § 116).

Vi er nå i en ny tid. Norge er ikke lenger under Danmark. Selv om vi er i union med Sverige har vi et Storting og stadig mer selvstendighet. Statens rolle vokser. Deler av ansvaret prestene har hatt formelt og i praksis tas gradvis over av andre. Norge får sine første offentlige landsbruksskoler i 1825. Mens selv om det blir ansatt agronomer for å veilede i jord-, skog- og husdyrbruk, går fortsatt prester foran og tar nye metoder i bruk, i samarbeid med veilederne.

Flere prester stiller også opp langt utenfor embedets krav.

For å stimulere jordbruket arrangerte *Selskapet for Norges Vel* konkurranser. Målet var nye tanker og oppfinnelser. I 1819 var oppgaven å lage en såmaskin.²⁴ Det mest interessante forslaget kom fra sognepresten i Aremark, Johan Abildgaard. Dessverre manglet han en deltalj: håndverkere som kunne lage maskinen. Til gjengjeld laget han en maskin som kuttet opp halm til hestfôr (hakkelsmaskin) og en til å knuse og spre gjødsel (moseharv).

For det hjalp å kunne bygge selv. Blant mange med sterke tekniske interesser, skiller Abraham Pihl (1756-1821) seg ut, sogneprest i Vang på Hedmarken. Han var en dyktig vitenskapsmann, men fingerferdighetene gjorde mest inntrykk. Pihl laget alt fra termometre til kikkerter, og svært nøyaktige klokker - kronometre. Han var en av grunnleggerne av urmakerfaget i Norge. Det overrasker ikke at barnebarnet Carl Abraham Pihl ble ingeniør og Norges første jernbanedirektør.

Selv om ikke alle ansatte var like forbilledlige, nøt kirken i første halvdel av 1800-tallet stor tillit. Prester var sentrale på Eidsvoll i 1814. Noen var sin tids fremste vitenskapsmenn. Få spredde mer opplysning eller gikk ivrigere i bresjen for ny teknologi. I kampen mot sult og nød jobbet prester hardt for å få bøndene til å dyrke poteter og vinterhvete, og bruke nye metoder i jordbruket. Noen prester konstruerte til og med maskiner. De var naturlige ledere i mange offentlige råd og utvalg. Kirken befant seg i spissen av det moderne Norge. Hvis det var noe man kunne forbinde med prester, var det praktisk hjelp, omsorg, innovasjon og vitenskap.

Hva kunne gå galt?

²⁴ «En Maskin som sikrere enn Harven kan bringe Kornet under Jordens Overflade ved utsæd».

Norges Leonardo - eller Reodor Felgen? - (utdypningsstoff for interesserte)

Noen prester fortjener plass på Teknisk museum - og en TV-serie. Abraham Pihl (1756-1821) var et unikum. Han gjorde meteorologiske observasjoner. Han slipte linser og bygde teleskoper. Før han var 30 rakk han å bli Danmark-Norges astronomiske observatør i Norge. Han laget musikkinstrumenter, blant annet orgel. Et av hans pendelur står i dag på Astrofysisk institutt ved Universitetet i Oslo. Han bygget to kronometre for å fastslå lengdegrader og fikk i 1806 ansvar for å måle posisjoner på Vestlandet. Dermed ble mer enn østlige byer som Christiania og marineflåtebyen Stavern så nøyaktig oppmålt at man kunne stille klokke etter det.

Som en annen sogneprest, Johan Abildgaard, konstruerte Pihl maskiner. Selv om han kanskje ikke laget den første treskemaskinen på Hedmarken, fikk den stor betydning. Pihl erstattet gamle treploger med moderne. Han bygde teglverk, møllebruk og spinneri. Det var ham Norges Vel gikk til for å lage en maskin til å utvinne olje fra valmuefrø. Pihl økte kornavlingene i distriktet vesentlig ved å satse også på vinterhvete. Hagen var full av eksotiske vekster, ved siden av trær med alt fra epler til kirsebær.

Det er bare å gni seg i øynene. Pihl nølte heller ikke med å være arkitekt. Han bygget fjøs med stein fra åkrene, en viktig nyvinning. Da lynet ødela Vang kirke i 1804, tegnet han like godt en ny. Så flott at den i dag kalles *Hedmarkskatedralen* og ble et forbilde for andre kirker. Ikke minst imponerende er det enorme taket på 540 kvadratmeter, så solid at det kan bære mange ganger sin egen tyngde.

Pihl spente så bredt at det er vanskelig å se hva han *ikke* behersket. Bortsett fra én ting - å få tid til å være prest. Noe som også går frem av en litt ironisk hyllest om denne «Polyhistor og Tusindkunstner» i dagboken til biskopen i Bergen, Claus Pavels:

«Han var Geometer, Mechaniker, Optiker, Astronom til temmelig Grad af Fuldkommenhed. Han dreiede, malte, gjorde Smede- og Snedkerarbeide, var Uhrmager, Glaspuster, Medikus, Desillateur, kort alt hvad nævnes kan – undtagen Philosoph og Theolog».

Mens noen av opplysningsprestene bekjempet vekkelsesbevegelser, forsvarte Pihl for det meste Hans Nielsen Hauge. Som haugianerne var han opptatt av praktiske løsninger og folks velferd. Hauge besøkte selv Pihl gjentatte ganger. De satte pris på hverandre. Selv om Pihl ikke var begeistret for Hauges vekkelsesforkynnelse, understrekte han at den ikke hadde skadet hans sogn. Kappelanen var imidlertid mindre nådig og anmeldte Hauge da han i 1799 talte til menigheten på kirkebakken etteer gudstjenesten.

Pihl var opptatt av et fritt næringsliv. På Hedmarken er det kanskje ikke uventet å bekjempe forbud mot å produsere brennevin på landet. Men Pihl argumenterte med frihet. Siden det var lovlig å brenne i byene, var bonden ufri og utnyttet når han først måtte selge kornet til byene og så kjøpe det dyrt tilbake som brennevin.

Kanskje var det bare én av Pihls kongstanker som aldri ble noe av. For ham lå «hertet av Norge» ved Mjøsa, der elven Brumunda løper ut, i dagens Brummundal. Der måtte det bygges en storby. Pihl ønsket også at Norges universitet ble lagt til Hedemarken fordi man i Christiania tenkte mer dansk enn norsk.

Oppsummering

Prestenes fokus på opplysning og kunnskap hindret at det i Norge ble noen motsetning mellom kirke og vitenskap i opplysningstiden. Tvert imot så man dette i sammenheng. En rekke prester og biskoper gikk i bresjen for å utbre vitenskap og spre ny teknologi. Prester bidro til å redde titusener fra sultedøden, ikke minst ved arbeidet med å innføre poteten i jordbruket. Mange var også sentrale i vaksineringsen mot kopper.

Samtidig bidro statens kontroll over kirken til at norske prester i langt mindre grad enn i middelalderen var en «motmakt», en *motstemme* mot konger og embedsverk. Som mange andre støttet eller lot prester være å protestere mot tenkesettet som førte til at 300 kvinner og menn ble henrettet for trolldom. Samtidig finnes også eksempler fra flere land på at lutherske prester kritiserte bruken av tortur og avviste at djevelen kunne gi noen makt til å skade andre. I Norge viser også saken mot Anne Pedersdotter i Bergen at det kunne være lokale krefter i og utenfor det etablerte borgerskapet som ønsket dom, mens prester protesterte.

Selv om ikke alle prester var like forbilledlige, hadde mange stor tillit til kirken, enten det handlet om skole, vitenskap eller politikk. Prester var sentrale på Eidsvoll i 1814. De var naturlige ledere i mange offentlige råd og utvalg. I første del av 1800-tallet var prester forbundet med praktisk hjelp, omsorg, innovasjon og vitenskap. Kirken befant seg i spissen av det moderne Norge.

Samtalespørsmål

1. Hvordan kunne norske biskoper på 1500-tallet være humanister?
2. Hvordan kunne kirken støtte hekseprosessene? Hva bør vi lære av denne mørke historien?
3. Betydde opplysningstiden at norske prester ikke lenger ble hørt på?
4. Hva er en potetprest? Hvorfor var disse viktige?
5. Hvorfor ble norske prester for to hundre år siden forbundet med innovasjon og vitenskap?

Visste du at?

- En prest etablerte det første boktrykkeriet i Norge, i Christiania i 1644, Christen Steffensen Bang.
- En biskop tok initiativ til det norske vitenskapsselskapet, Johan Ernst Gunnerus i Nidaros i 1760.
- Kirken hadde de første klokkene i Norge, i senmiddelalderens kirker.
- Den eldste fungerende i dag er også i en kirke, tårnuret i Oslo Domkirke fra 1718.
- At så mange norrøne sagaer ble oversatt og tilgjengelige, er takket være teologen Tormod Torfæus fra Island. Etter embedseksamen i 1657, ble han kongelig historiker for Norge og bosatte seg på Karmøy. Han ga navn til flere gamle manuskripter, f.eks. Fagerskinna. Hans Norges-historie, *Historia Rerum Norvegicarum*, kom i fire bind i 1711. Dette var den mest omfattende fremstilling siden Snorre på 1200-tallet.
- Den første beskrivelse av oljen i Nordsjøen er i biskop Erik Pontoppidans *Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie* (1752–53): «Nord-Søens Fedme er næst dens Salthed en mærkværdig Egenskab --- End videre er det venteligt, at i Havet ligesom paa Jorden, udgyde sig her og der nogle rindende Olie-Bekke eller Strømme av Petroleo, Naptha, Svovel, Steen-Kul-Fedme og andre bitumineuse og Olieagtige Safter».

Dramatisering

1) Snakk sammen om noe som har skjedd lokalt som kan dramatiseres i en samtale.

- a. Eksempel: Var det noen som motsatte seg reformasjonen? Finn ut noe om dette. Lag en samtale med en som er uenig. Hvordan gikk det? Ble de oversett/overbevist/drept?
- b. Eksempel: Jobbet en lokal sogneprest eller biskop spesielt for vitenskap, teknologi eller skolen på 17- eller 1800-tallet? Hva gjorde de? Lag en samtale der en smart prest i dag sier eller gjør noe liknende. Hvor lett er det å le av dette? Hvor lett å la seg inspirere?
- c. Er det andre i lokalområdet som kan knyttes til reformasjonen? Hva tenkte og mente de? Lag en samtale med en eller flere av dem.

Lokale muligheter

- 1) Ble noen i området anklaget for trolldom? Finn ut mer om en av disse. Hva var bakgrunnen? Ble de brent? Protesterte noen? Hva var presten eller kirkens rolle?
- 2) Var det noen lokale potetprester på 17-1800 tallet? Drev de med mer vitenskap eller teknologi?
- 3) Var en prest fra området med på Eidsvoll i 1814? Hva kjempet han for? Var han for eller mot at jøder skulle få være i Norge?

Tips til musikk

Musikken ble ikke mindre viktig etter Luther som vi nevnte i forrige del av samtaleopplegget. **1600-tallet** var en tid med blodige kriger. Ikke bare 30-årskrigen, men også mye strid mellom de nordiske landene. I dette århundret var fire salmediktere viktige i Norge: Tyskeren Paul Gerhardt, dansken Thomas Kingo og de norske Dorothe Engelbretsdotter og Petter Dass.

- Gerhardt skrev for å trøste, minne om og lovprise Guds allmakt og omsorg. Hans mest kjente salme er nok *Velt alle dine veier / Velt all din veg og vande* (Norsk salmebok 464).
- Kingo er kalt «påskens salmedikter» fordi Jesu lidelse, død og oppstandelse ofte står sentralt. Salmene var populære, ofte knyttet til folketoner og på et dansk uten innslag av tysk og latin. I påskesalmen *Som den gylne sol frembryter* (Salme 190) sammenlignes Jesu oppstandelse med soloppgangen som bryter frem i mørket.
- Dorothe Engelbretsdotter var den første betydelige norske salmedikter. Kanskje var det sorgen over å ha opplevd at ektemannen og ni barn døde som utløste diktningen hos henne, som i *Døden viker og går bort* (Salme 810). At denne er tonsatt til 15 ulike folketoner, forteller hvor mye den er blitt brukt.
- Petter Dass var inspirert av Engelbretsdotter, men salmene viser en langt gladere tro. Han er særlig kjent for *Herre Gud, ditt dyre navn og ære* i to versjoner i Norsk salmebok. Den første åpner boken (Salme 1) med Gustav Jensens bearbeiding av strofe 1, 5 og 8. I Salme 278 er strofe 1-8 av den opprinnelige salmen.

1700-tallets største salmedikter er danske Hans Adolph Brorson, biskop i Ribe. Som pietist er himmellengsel og frelsesvisshet i fokus, ofte kreativt formulert. Hans julesanger er ofte bygget opp ved å starte med da Jesus ble født, så at mange ikke tok imot ham og slutter med et ønske om å gjøre det, som i *Her kommer dine arme små / Her kjem me, dine arme små* (Salme 36) og *Mitt hjerte alltid vanker* (Salme 35). Ellers kan spesielt nevnes *Guds Sønn har gjort meg fri* (Salme 340).

I overgangen mot **1800-tallet** kan vi trekke frem Johan Nordahl Brun fra Trondheim, biskop i Bergen. Selv om han var ortodoks lutheraner, var salmene preget av samtidens rasjonalisme, som i *Jesus lever, graven brast / Jesus lever, gravi brast* (Salme 194).

Tips: For flere vers enn i *Norske salmer*, søk på den enkelte dikter i Nasjonalbiblioteket (nb.no).

Litteratur

Agøy, Nils Ivar: *Den lutherske arven og det moderne norske «vi» - 1814 og det norske fellesskapet*, Kirke og Kultur 02/2014

Agøy, Nils Ivar, Larsen, Knut Edvard og Smedshaug, Chr. Anton: *Trådene i samfunnsveven. Hva har reformasjonen betydd for Norge?* Verbum 2017

Berge, Kjell Lars: *Utviklingen av en naturvitenskapelig skrift- og tekst i 1700-tallets Danmark-Norge*, i *Sann opplysning? Naturvitenskap i norske offentligheter gjennom fire århundrer*, redigert av Merethe Roos og Johan Tønneson, Cappelen Damm Akademisk, 2017.

Bergstrøm, Ida Irene: [Angst for djevelpakt drepte kvinner](http://kjonnsforskning.no), kjonnsforskning.no, 2013.

Bramming, Torbjørn: *Heksene og den perfekte hofmand. Alvert Skeel og den magisk-religiøse renaissance*, Kristeligt Dagblads forlag, 2021

Brandt, Nils: [Potetprester](#), Landbruksforlaget, 1973

Dalhaug, O: "... [SELVBESTEMMELSESTRETEN OVER VORE EGNE LEGEMER ...](#)" [Vaksinasjonsmotstand i Haugesund og aksjonen i 1911](#), Årbok for Karmsund 2003-2004 (Haugesund 150 år), Haugesund 2004

Fagforum potet: [Poteter er dyrket i om lag 8000 år](#), Redaksjonelt innhold, 01.04.2008

Gabrielsen, T.: [Eldre straffemetoder i Finnmark – \(3\) «ild og bål» 2. del](#), Ságat nr. 153, Finnmark forlag 2010

Gibbons, Jenny: [The Malleus Maleficarum](#)

Hagen, Rune Blix: *Hekser – fra forfølgelse til fortryllelse*, Humanist forlag, 2003.

Jakobsen, Rolv Nøtvik: *Gunnerus og nordisk vitskapshistorie*, Oslo, Scandinavian Academic Press, 2015.

Laugerud, Henning. *Heksetroen og hekseprosessene i Europa*, i *Myten om det Moderne*, Torstein Arisholm og Henning Laugerud (red.), Oslo, Spartacus forlag, 1995.

Nils Hertsberg: *Familien Hertzberg: dens opprinnelse og slektshistorie*, Fabritius og sønner, 1932

Laugerud, Henning: *Reformasjon uten folk - Det katolske Norge i før og etterreformatisk tid*.

Mardal, Magnus A. - [Potetprester](#), Store norske leksikon, 2017

Melbø-Jørgensen, Weronica: [En mørk fortid for en lysere fremtid? En studie av historiebruk med fokus på Steilneset minnested i Vardø](#). Masteroppgave for Institutt for arkeologi, konservering og historie ved det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo, 2017

Molaug, Gaute Christian: [Tromøypoteten – Norges første potet](#), Avtrykk, 11. oktober 201

Ruud, Lise Camilla, Roos, Merethe og Hurum, Jørn: *Geologica Norvegia – Geologisk kunnskapsformidling i Norge på 1600-tallet*, i *Sann opplysning? Naturvitenskap i norske offentligheter gjennom fire århundrer*, redigert av Merethe Roos og Johan Tønneson, Cappelen Damm Akademisk, 2017.

Sandmo, Erling: [Den norske humanismen](#), (fra UIOs *Norges historie - Fra steinalderen til i dag. Fortalt av fagfolk*), publisert 25. nov. 2015, sist endret 12. mars 2020.

Svendrup, Torben: *Magi og trolldom*, Forlaget Ådalen 2019

Sylte, Turid: *Mener Luther gjør Norge godt å bo i*, Vårt Land 03.03.2017

Sødal, H. K.: *Skolen som reformasjonsprosjekt i Norge på 1500-tallet*, Teologisk tidsskrift 03/2019

Willumsen, Liv Helene: *Dømt til ild og bål*, Orkana akademisk, 2013

Norsk salmesang fra reformasjonen til i dag. Noen glimt av norsk salmehistorie,

<https://kirken.no/globalassets/bispedommer/more/fotos-2017/reformasjon-2017/norsk-salmesang-fra-reformasjonen-til-i-dag.pdf>